

Т.Козацька

**ГРОМАДСЬКЕ ХАРЧУВАННЯ РОБІТНИКІВ
ПРОМИСЛОВОСТІ У 1929-1938 роках В УКРАЇНІ.**

Слід зазначити, що сучасні історики, як і в Україні, так і західні, фактично відійшли від вивчення праці та життя радянських робітників у новітні часи, насамперед протягом 30-х років, оскільки ця тема стала “непопулярною”. Обумовлюється об’єктивним посиленням інтересу дослідників до історії українського народу періоду середніх віків та нового часу, його культурних традицій та героїчного минулого. Тому нових монографій, в яких висвітлювались окремі аспекти повсякденного життя робітників за умов тоталітаризму дуже мало, а тема громадське харчування робітників промисловості у 30-ті роки залишалась на цей час майже недослідженою.

Серед монографічних досліджень радянських істориків можна виділити чотири етапи висвітлення історичного розвитку робітничого класу СРСР, і зокрема, УРСР. Перший етап охоплює історичні праці, які було написано у 1929-1953 роках, тобто у роки сталінізму [1]. Цим монографіям притаманне оспівування політики радянської влади, зовсім бракує критичного історичного аналізу, замовчування історичної правди і приховування численних недоліків радянської системи господарювання. Це пояснюється існуючою в той час тоталітарною уніфікацією і знань, пильною увагою партійних цензорів щодо історичних досліджень і підпорядкуванням історичних фактів ідеологічним вимогам державної партії.

Не зважаючи на ці недоліки, праці тогочасних істориків, присвячені окремим проблемам індустріалізації, які становлять значний інтерес. В них містяться цінні історичні дані та подається аналіз недоліків радянської економічної системи, які раніше не оприлюднювалися історичною наукою. Так історики С. Гуцуляк та Н. Баєвський у своїх працях наводять факти погіршення матеріального становища українських робітників у 30-ті роки через дорожнечу на ринках продуктів харчування, погане постачання по картках та мізерний розмір соціальної допомоги [2].

Другий та третій етапи радянської монографічної спадщини складають історичні праці, написані під час так званої “хрущовської відлиги” (1954-1964 рр.) та повернення “неосталінізму” (1965 - 1985 рр.). Це узагальнюючі праці з історії радянського суспільства, державної партії, профспілок, комсомолу, громадських організацій, історії індустріалізації країни і робітничого класу СРСР, а також подібні видання, підготовлені на матеріалах республіки. Широко-

планові праці про соціалістичне змагання, групу монографічної літератури складають спеціальні дослідження про трудову діяльність робітників України в період “комуністичного штурму” та стабілізації. Значну частину праць становлять дослідження історико-партійного характеру, оскільки саме з ними з 50-х і до середини 80-х років було закріплене домінуюче становище серед історичних праць про радянське суспільство. Вони містять великий фактичний матеріал про умови і наслідки праці робітників таких промислових регіонів як Донбас, Кривбас, а також окремих галузей промисловості [3]. Однак в силу умов, що створив тоталітарний режим, від дослідників вимагалось висвітлювати історію відповідно до пануючого тоді ідеалу соціалізму. Таким чином, історична наука, яка протягом 1929-1985 років, постраждала від бюрократичних методів керівництва, догматизму і не компетентного втручання партійних ідеологів, не змогла глибоко й об'єктивно розкрити складний і суперечливий шлях історії робітників України доби індустріалізації. Спроба ліквідувати негативний вплив на історичну науку культу особи Сталіна і його наслідків у 1954-1964 роках провалилася та закінчилася ще надмірнішою політизацією історії і реанімацією у другій половині 60-х – на початку 70-х років сталінських концептуальних підходів до висвітлення історії радянського суспільства, в тому числі і 30-х років.

Четвертий етап вивчення історії індустріалізації та активізації робітничої діяльності припадає на 1985-1991 роки. Перебудова, яку у цей період розпочав в СРСР М.Горбачов, дала радянським історикам змогу вивчити т.зв. “білі плями історії”. Вчені почали розглядати питання соціально-економічної історії робітничого класу в контексті суперечностей, зумовлених “сталінськими деформаціями радянського суспільства”, була зроблена спроба по-новому розглянути питання трудової активності робітників України в роки довоєнних п'ятирічок.

Проте, за умов залишення тоталітарної влади державної партії в суспільстві, деякі питання розглядалися як і раніш.

Крах комуністичної політичної системи наприкінці 1991 року, проголошення незалежної України, розбудова демократичного суспільства створили нові умови для розвитку історичної науки і піднесення історичних досліджень на якісно новий щабель.

Однією із особливостей нинішнього історіографічного етапу стало перевидання праць зарубіжних авторів українською та російською мовами. На повну силу заявила про себе історична література української діаспори. На початку 90-х років побачили

світ перші підручники з історії України [4]. У 1997 році в Україні з'являється праця Г. Костюка "Сталінізм в Україні: (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника" [5]. Праці західних вчених заповнили "вакуум", що утворився на певний час в історіографії вузівських підручників, але окремо проблеми громадського харчування робітників вони не торкалися.

Дослідження українських вчених протягом 1992-1999 років теж торкалися багатьох раніше замовчуваних проблем історичного розвитку СРСР та України доби тоталітаризму. В цих наукових працях є окремі матеріали, які торкаються проблем виробничої діяльності радянських трудящих у 30-ті роки. Наприклад, багатий матеріал про негативні наслідки втручання сталінізму в українську економіку, ідеологію, культуру, про жорстокість і порушення найелементарніших понять про справедливість та репресії надається історикам В.М. Даниленко, Г.В. Касьяновим та С.В. Кульчицьким в книзі "Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки". (К.: Либідь, 1991. – 343 с.)

Таким чином, історіографічний аналіз дозволяє зробити висновок, що незважаючи на значну кількість наукових праць, в історичній літературі зовсім не висвітлені проблеми повсякденного життя робітників України, зокрема у 1929-1938 роках. Це можна пояснити тим, що основною метою партія проголосила "життя заради світлого майбутнього." Радянською історією, в основному, досліджувалася боротьба людей за досягнення цього майбутнього, а реальні умови життя знаходилися для них на другому плані. При намаганні, вивчити цю проблему дослідники обмежувалися пошуком доказів постійного зростання життєвого рівня трудящих СРСР, радянської України та кращих, ніж у капіталістичних країнах, умовах праці та культурного обслуговування їх життя. Звідси, в радянській історичній науці народився міф про те, що протягом цього періоду, коли проблема капіталовкладень стояла дуже гостро, капіталістичний досвід інтенсифікації праці в Радянському Союзі був нібито рішуче відкинтий.

Починаючи здійснювати комуністичний штурм, керівники СРСР передбачали замінити дешевим громадським харчуванням індивідуальне домашнє, вивільнивши таким чином жінок для суспільного промислового виробництва. Але охопити всі 100 % робітників та членів їхніх родин харчуванням у заводських їдальнях тоталітарній системі не вдалося.

За даними архівних матеріалів ми бачимо таку картину, що питома вага громадського харчування в витратному родинному бюджеті українських робітників складала [6, 7, 8, 9] :

1928 – 1929 рр.	Грудень 1930 р.	1932 р.	1933 р.
3,3 %	4,1 %	8,8 %	13,1 %

З цього випливає, що не всі трудящі мали змогу одержати сніданок та обід на виробництві. Це пояснювалося, насамперед, розрахунком керівників тоталітарної держави на ударну працю робітників без створення сприятливих умов для цієї праці, через що на будівництво об'єктів громадського харчування та харчових комбінатів держава виділяла кошти за залишковим принципом. Так, у 1930 р. із запланованих в УРСР 37 фабрик – кухонь було збудовано тільки дев'ять, з яких вісім – не були готові до запуску [10]. В серпні 1932 р. пускова комісія при Наркомпості України прийняла рішення про консервацію будівництва Луганського м'ясокомбінату, залишивши 400 000 жителів міста без м'ясного постачання [11]. У 1933 р. із 16 хлібозаводів, що будувалися в Україні, пустили в хід тільки 9 до того ж без вентиляції [12]. В громадській системі харчування УРСР були запроваджені картки: всі обіди розподілялися по категоріях за вартістю та за складом страв (м'ясні та пісні), а також за якістю праці людей – “ударні” й звичайні. Для одержання визначеної категорії страв видавалися картки – прикріпний талон. Прикріпивши кожного робітника до визначеної категорії обідів, тоталітарна система цим самим обмежила його потреби, надаючи однаковий набір страв, який був назавжди встановлений для даної категорії. Звичайно, мрією кожного робітника стало одержання талонів на м'ясні обіди, оскільки споживання м'яса не було буденною справою. Тоталітарна система зробила споживання м'ясної їжі нагородою за ударну працю, запровадивши м'ясний раціон лише в “ударні обіди”. Переваги, що були надані державою для харчування ударників, дозволяло партійним керівникам заохочувати високопродуктивну працю. Наприклад, на шахті, де трудився М. Ізотов, у 1933 р. ударники годувалися за 12 спеціальними окремими столами й страви вони отримували за особливим меню [13].

Не маючи змоги забезпечити достатнього харчування для підтримки здоров'я трудящих всіх галузей промисловості, тоталітарна держава забезпечила лише робітників “основних” виробництв тобто вугільного, металургійного, хімічного, машинобудівного. Працівники ж харчової, легкої та місцевої промисловості повноцінними обідами не забезпечувалися. Наприклад, для підвищення низької продуктивності праці шахтарів з Донбасу з травня 1933 р.

за наказом голови Наркомату постачання СРСР А. Мікояна, були підвищені норми постачання тим робітникам шахт, які працювали на поверхні, а також почалася доставка всім шахтарям обідів додому [14]. Ці заходи радянське керівництво застосовувало без оголошення, так як воно боялося негативної реакції на них з боку робітників інших галузей.

Обурювало робітників й висока ціна обідів у заводських їдальнях. Хоча в закритих промислових їдальнях ціни від 30 до 70 % в середньому були нижчими за вартість страв непромислових їдалень [15], ціна страв у перших була все ж значною. Лише за 1932 р. держава відверто в 2 рази підвищила ціни в системі громадського харчування – у лютому та в листопаді, а потайки – на протязі всього року. Наприклад, тільки на сумському машинобудівному заводі ім. Фрунзе вартість обіду в лютому 1932 р. підвищилася в два рази [16]. Так само подорожчала вартість і м'ясних страв: наприклад, в шахтарських їдальнях Донбасу – в 1,25 рази [17].

Ще більше влада пограбувала трудящих в листопаді 1932 р.: наприклад, на Київському заводі “Більшовик” вартість повного обіду збільшилася з 57 коп. у серпні до 1 крб. 40 коп., тобто 2,5 рази [18]. Вартість обідів стала такою великою, що багато робітників не мали можливості собі дозволити ними користуватися. За повідомленням залізничника Єкатеринської залізниці Й. Сталіну: “ В їдальню прикріпитися – без портків залишишся: треба не менш 200 крб. на всіх, щоб харчуватися, а доход родини всього 180 крб.” [19]. До того ж, якість обідів у громадських їдальнях не відповідала високій вартості. В Харкові наприклад, у ціну обідів включали вартість гнилих продуктів [20]. Супи та борщі, зварені без м'яса, але з салом, прирівнювалися до категорії м'ясних і часто відпускалися за високою ціною. Їдальні майже не готували овочевих страв, варили суп із оселедця, замість м'ясного шніцеля давали рибу, м'ясні страви часто замінювали кашею з киселем, вермішеллю, оладками [21]. Особливо погіршилася якість громадського харчування у 1932 р. – у розпалі організованого владою голодомору, коли скоротилися продуктові надходження. На багатьох українських підприємствах у 1932-1933 рр. зовсім скоротилася видача м'ясних страв: так на луганському механічному заводі ім. Косіора у квітні 1932 р. м'ясні страви відпускалися робітниками 22 рази на місяць, в травні – 16 разів, в червні – 12 разів, в липні лише чотири рази [22].

Перевіряючи в листопаді 1932 р. стан громадського харчування в Донбасі, комісія ЦК КП(б)У викрила систематичне недоважування хліба від 10 до 40 г. в порціях, невідповідність найменування страв їхньому змісту, незадовільне збереження продуктів [23]. В 1933 р. на багатьох підприємствах України робітники одержували обіди вже без хліба, жирів, круп та м'яса [24].

Неспроможність держави забезпечити під час праці якісним харчуванням викликала обурення робітників. Вони часто скаржилися на свій постійний голод на виробництві до партійних комітетів, повідомляли про це в газети, а також покидали підприємства з погано налагодженим громадським харчуванням. Про погане обслуговування робітників їжею, як про одну з причин плінності з виробництва повідомляли делегати з'їздів, конференцій, зльотів. Про це часто писали центральні газети. Один з керівників ЦК КП(б)У В. Затонський з трибуни 11 з'їзду української компартії в липні 1930 р. запропонував делегатам поїсти в першій – ліпшій харківській заводській їдальні та засвідчити “чому робітники залишають харківські підприємства” [25]. Питання про санітарний стан їдалень та якість їхніх страв, а також про занедбаний стан охорони здоров'я багато разів розглядалися на засіданнях центральних та міських партійних органів. Але, незважаючи на це, організувати якісне лікування та харчування під час здійснення прискореної модернізації й через те підвищити продуктивність праці українських робітників правлячий режим так і не спромігся.

В умовах карткової системи громадське харчування служило додатковим джерелом постачання для значної частини населення. Громадські їдальні одержували велику кількість продуктів із централізованих фондів за нормованими цінами. І хоча ці ціни підвищувалися (в 1934, наприклад, ціни на обіди були знов підвищені, а якість страв не поліпшилася)[26], робітник все одно користувався послугами заводських їдалень.

Після скасування в 1935 році карткової системи, підприємства громадського харчування, а разом з ними і споживачі, втратили ті пільги, які раніше стимулювали користування трудящими їдальнями. Обслуговування робітників працівниками промислових їдалень у цей період було навіть гіршим ніж в попередні часи. Відзначаючи низьку якість страв у громадських їдальнях, старі робітники часто порівнювали їх з “царськими обжорками”. Як зауважив в червні 1936 р. директор луганського заводу ім. Косіора: “Робітники повсюди знаходять одне: кислий борщ, гнилу капусту, зіпсовану картоплю ... і варварське обслуговування.”[27]. До того

ж, напівм'ясні блюда подавалися замість м'ясних, продукти перероблялися без нагляду лікаря, звичайними стали обважування та обрахування робітників та черги під час обідньої перерви.

У лютому 1935 р. були підвищені ціни в їдальнях “Донарпіту”, який обслуговував громадське харчування робітників у Донецькій області, вартість простого м'ясного обіду без хліба і солодкого стала складати 95 коп при середньомісячній зарплаті робітників в усіх галузях промисловості – 176 крб. [28]. Через дорожнечу і низьку якість їжі робітники почали відмовлятися від користування громадськими їдальнями і переходити на домашнє харчування. Наприклад, у порівнянні з 1934 р. випуск продукції громадського харчування в Донбасі зменшився в 1935 році на 47%, загальна кількість підприємств – зменшилося на 910 одиниць, почалося масове закриття їдалень. План по випуску продукції в 1935 році у Донецькій області був недовиконаний на 242,6 млн блюд [29]. Питома вага товарообігу підприємств громадського харчування по всьому роздрібному товарообороті країни зменшилася з 12 % в 1932 році і 13 % в 1933 році до 8 % в 1937 році [30]. Про це свідчать і дані бюджетів родин українських робітників: так в січні 1937 року загальні витрати на громадське харчування в бюджеті родини, наприклад, миколаївського робітника в розрахунку на одну особу складали лише 2,4 %, в той час як на домашнє – 41,3 %; користування громадською їдальнею складало 14 разів на місяць на одну особу [31]. Проте у 1938 році, коли держава частково повернулася до централізованого розподілу товарів, а також через обмеження продажу продуктів харчування у держторгівлі користування робітниками послугами громадського харчування значно посилювалось: так з 1938 р. по 1940 р. питома вага цих послуг по всьому роздрібному товарообороті знов досягла 13 % [32].

В цих умовах почастишали випадки, коли кількість їдалень не вистачало для обслуговування всіх трудящих, наприклад, у 1938 р. на металургійному заводі ім. Ворошилова на 13 тис робітників малася лише одна їдальня розміром 35 м² [33]. Вартість обідів у цей період залишалась високою. У 1938 р. кількість здешевлених обідів в їдальнях Ворошиловського вугільного тресту складала лише 37 % від загальної, в їдальнях Ровенецького тресту – 46,3 % [34]. Тобто, як за умов посилення користування трудящими послугами громадського харчування і в період послаблення залежності від нього, існуючі недоліки в обслуговуванні негативно впливали на робітничі настрої.

Перевірка в лютому 1934 р. Санепідом і НК РСІ 50 хлібозаводів та хлібних крамниць в усіх областях України виявила антисанітарне виробництво хліба навіть на передових та добре устаткованих хлібозаводах. Навіть сміття на підлозі, столах; розбиті вікна, дирявий дах, дим, кіптява, таргани в тісті – все це було буденними фактами. На Одеських хлібозаводах № 1, № 3, № 6 ємкості з тістом та дріждями не очищались більше двох тижнів, а в Дніпропетровській пекарні №11 змішувач для тіста одночасно слугував мішалкою для нафти. Робітники-харчовики ходили в брудному та порваному спецодягу, босоніж, завошені. Вищезгадана комісія з'ясувала, що санітарних норм не дотримувалися також при перевезенні хліба: у Харкові, на 4-му хлібозаводі продукцію вивантажували без ящиків на підлогу, по якій ходили вантажники в брудному взутті [35]. В серпні 1934 р., через порушення санітарних норм зберігання продуктів, куховари їдальні Луганського чавуноливарного заводу за один день зіпсували 100 кг м'яса. На м'ясокомбінаті м. Ворошиловграда з метою пожежної безпеки чани для м'яса, всупереч правилам, обмазували розчином з битого скла, яке потім знаходили у м'ясних виробках; на молокозаводі цього ж міста у 1935 році бригада контролерів міськкому партії виявила багато порушень: в молочних продуктах знаходилися черв'яки й мухи; у персоналу заводу не було спецодягу, а адміністрація підприємства не додержувалася умов зберігання продуктів (температура повітря складала 20° замість 2°) [36]. Лише з 1 жовтня 1936 року був запроваджений обов'язковий медичний огляд осіб, зайнятих в харчовій промисловості та на спорудах водопостачання [37]. На 1 січня 1937 року у Наркомхарчпромі СРСР налічувалося лише 324 холодильники, тому харчові підприємства випускали продукцію, не дотримуючись санітарних норм [38]. Проте, як зауважив в листопаді 1935 року на Першій Всесоюзній конференції робітників – стахановців нарком харчової промисловості СРСР А. Мікоян: “Продуктов не хватало, и всё что ни производилось, всё нарасхват.” [39].

Частина продтоварів для споживачів випускалася низького сорту. У 1936 році питома вага пшеничного хліба вищої якості в СРСР складала 73,3 % від усього хлібного фонду, свинина – 28,3 % від м'ясного фонду, копчена риба – 36,4 % від рибного фонду, масло вищих сортів 84 % від жирового фонду [40]. Тобто, за умов постійного дефіциту робітники вимушені були купувати продовольчі товари низької якості, які вироблялися в антисанітарних умовах, що, безперечно, приводило до масових епідемічних захворювань.

Отже, спроба перейти на 100 % забезпечення робітників та членів їхніх родин харчуванням у заводських їдальнях тоталітарній системі не вдалося. Через дорожнечу та низьку якість їжи, антисанітарійний стан їдальень скорочувалася кількість користувачів в них, через що громадське харчування поступово переставало грати суттєву роль в житті населення. Проте звернення робітників до споживання продуктів, які вироблялися підприємствами харчової промисловості, теж негативно впливало на робітничий настрій через низьку їх якість і постійний дефіцит.

1. Мордухович З. Л. Использование трудовых ресурсов и подготовка кадров. – М. – Л.: 1931. – 195 с.; Мінаєв С. Рекіс О. Сапов І. Радянська Україна в 1935 році. – К.: 1935. – 71 с.
2. С. Гуцуляк “Соціалістичне будівництво 1929-1930 року” Х.: Держвидавництво України, 1930. –130 с.; Баєвський Н. “Фонды коллективного потребления. Об уровне жизни пролетариата СССР.” М.: Гос.соц.-экон.изд. – 164 с.
3. Пономаренко Г. Я. Во главе трудового подъёма. Коммунисты Донбасса – организаторы социалистического соревнования рабочего класса в годы первой пятилетки. – К., 1971. – 175 с.; Зимогляд Ф. Р. Коммунистическая партия Советского Союза во главе трудовой активности масс 1928-1941 гг. (Из опыта работы партийных организаций Донбасса). – М., 1973. – 160 с.; Дольчук А.. В. Боротьба Комуністичної партії за відбудову і дальший розвиток гірничорудної промисловості (1921-1937 рр.) – К., 1974 – 184с. та ін.
4. А.. Жуковський, О. Субтельний “Нарис історії України”. – Львів, 1991. – 230с.; Т. Гунчак “Україна: перша половина ХХ століття. Нарис політичної історії”. – К.: Либідь, 1993.
5. Костюк Г. “Сталінізм в Україні: (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника” / Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – 423 с.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп. 20, спр. 3123, арк. 22.
7. Див.: Ніколаюк Т. А. Канд. Дис.: “Політика держави щодо мотивації праці робітників у промисловості України (1929-1938 рр.)”, Острог 1999 , С. 156.
8. Баєвський І. Фонды коллективного потребления. Об уровне жизни пролетариата СССР- М. – Л.: Гос. Соц.-экон.изд., С.121.
9. Розраховано за даними: ЦДАВО Укр., ф. №Р-2, оп. 5, спр.1354, арк. 336.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф.№Р-2, оп. 5, спр.1353, арк. 548.
11. Ніколаюк Т.А. Назв. праця. – С. 160.
12. Там само.
13. ЦДАГО Укр., ф.1, оп.1, спр. 364, арк. 41.

-
14. Постачання. Кооперація, Торгівля.- 4 грудня 1933 р.
 15. Ізотов М. Мое життя, моя робота.- Х.: Всеукраїнська редакція, 1934.- С.76.
 16. Ніколаюк Т.А. Назв. праця. – С. 162.
 17. Розраховано за даними: ЦДАВО Укр., ф. 318, оп.1, спр. 586, арк. 3, 68, 79, 142, 151, 159.
 18. Там само, арк.151, 153.
 19. Там само, арк.1, 33, 39, 71.
 20. Там само, арк.160 -163.
 21. ЦДАГО Укр., ф.1, оп. 20, спр. 5254, арк. 43.
 22. Ніколаюк Т.А. Назв. праця. – С. 163.
 23. ЦДАВО Укр., ф. 798, оп. 1, спр. 3839, арк. 1, 24.
 24. ЦДАГО Укр., ф.1, оп. 20, спр. 5455, арк. 9-16.
 25. Там само, спр. 6377, арк. 52.
 26. Ніколаюк Т.А. Назв. праця. – С. 164.
 27. Там само.
 28. Там само.
 29. Народное хозяйство Донецкой области в 1935 году. Конъюнктурный обзор. – Сталино.: Издательство Дноблплана, 1936. С. 221-223.
 30. Социалистическое народное хозяйство СССР в 1933-1940 г. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1963. С. 560.
 31. Розраховано за даними: ЦДАВО України, ф.318, оп.1, спр.1043, арк.1.
 32. Социалистическое народное хозяйство СССР в 1933-1940 гг. Назв.праця. – с. 560.
 33. Ніколаюк Т.А. Назв. праця. – С. 170.
 34. Там само.
 35. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6568, арк. 107, 110 -111.
 36. Ніколаюк Т.А. Назв. праця. – С. 172.
 37. Здравоохранение в годы восстановления и реконструкции народного хозяйства СССР. (1925-1940 гг.) Сб.док. и мат. – М.: Медицина, 1973. – С. 256.
 38. Пищевая индустрия СССР к 20-летию Советской власти. – М.-Л.: Пищепромиздат, 1937. – С. 67.
 39. Первое Всесоюзное Совещание рабочих и работниц – стахановцев 14-17 ноября 1935 г. Стенограф.отчёт. – М.: Партиздат ЦК ВКП(б), 1935. – С.164.
 40. Пищевая индустрия СССР к 20-летию Советской власти. Назв.стат. зб. – С.13.